

Het Berghse kroniekenhandschrift

Het wapen van de heren van den Bergh, met een leeuw als schilddrager, met op de achtergrond de toegangspoort tot het kasteel Huis Bergh. Foto Robin Sommers.

Het Berghse kroniekenhandschrift

Ontstaan, inhoud en functie van een
laatmiddeleeuws geschiedenisboek

Onder redactie van

WIM VAN ANROOIJ en JEANNE VERBIJ-SCHILLINGS

Hilversum

Verloren

2021

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, Hendrik Muller Fonds, Elise Mathilde Fonds, Mondriaan Fonds en Provincie Gelderland.

Hendrik
Muller
fonds

Elise Mathilde
— — —
provincie
Gelderland

M
mondriaan
fonds

WERKEN
UITGEGEVEN DOOR
GELRE
VERENIGING TOT BEOEFENING VAN
GELDERSE GESCHIEDENIS, OUDHEIDKUNDE EN RECHT

No. 63

Gelre 1819

Afbeeldingen op het omslag: 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 1*v.

ISBN 978 90 8704 939 3

© 2021 de auteurs van de artikelen & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	8
Woord vooraf <i>Marijke Brouwer</i>	9
Een interdisciplinair project ingeleid <i>Wim van Anrooij en Jeanne Verbij-Schillings</i>	13
DE HEREN VAN DEN BERGH	
Bergh, de kleine grootmacht De familiale achtergrond van het Berghse kroniekenhandschrift <i>Peter Bresser</i>	21
ONTSTAAN VAN HET BERGHSE KRONIEKENHANDSCHRIFT	
Codicologisch overzicht van het Berghse kroniekenhandschrift <i>Anne Korteweg</i>	35
Het Berghse kroniekenhandschrift Codicologische en paleografische observaties <i>Ed van der Vlist</i>	59
Het papier in het Berghse kroniekenhandschrift <i>Marieke van Delft</i>	69
De band van het Berghse kroniekenhandschrift <i>Jan Storm van Leeuwen</i>	85
De dekbladen in het Berghse kroniekenhandschrift <i>Jos A.A.M. Biemans</i>	91

INHOUD EN FUNCTIE VAN HET BERGHSE KRONIEKENHANDSCHRIFT

Het Berghse kroniekenhandschrift: één of twee verzamelingen? Mark Visscher	105
De decoratie in het Berghse kroniekenhandschrift Rob Dückers	115
Afbeeldingen in het Berghse kroniekenhandschrift	143
Heraldiek in het Berghse kroniekenhandschrift Jeanne Verbij-Schillings	187
Talige kenmerken van het Berghse kroniekenhandschrift Rita Schlusemann	195
De pausenkroniek in het Berghse kroniekenhandschrift Herkomst, tekstuele context en tekstbehandeling Era Gordeau	211
De invloed van een ‘modeboek’ Martinus von Troppaus <i>Chronicon pontificum et imperatorum</i> en de inhoud van het Berghse kroniekenhandschrift Dirk Schoenaers	223
Keizer Augustus en de Tiburtijnse sibille in het Berghse kroniekenhandschrift Jeroen Reyniers	243
Het verhaal van Gelre, middenin de wereld Het Berghse kroniekenhandschrift en het begin van de Gelderse geschiedschrijving Johan Oosterman	261
Van de schepping van Adam tot de kruisdood van Jezus Een wijdverspreide chronologie in vijf Middelnederlandse kwatrijnen Remco Sleiderink en Mark Visscher	277
De kroniek van Gelre in het Berghse kroniekenhandschrift en de traditie van de Negen Besten Wim van Anrooij	289
Levend verleden De Cronijck van Brabant Robert Stein	299

Kleef en het verhaal van de Zwaanridder	317
Over de <i>Croniken der hertoighen Cleve</i> in het Berghse kroniekenhandschrift Wilma Keesman	
De Brabants-Gelderse relaties in het Berghse kroniekenhandschrift	
Toetssteen voor de historiografische praktijk van de samensteller Bram Caers	329
Het Berghse kroniekenhandschrift	345
Eindproduct of werk in uitvoering? Aart Noordzij	
Over de auteurs	355
Bibliografie	361
Register	379

Lijst van afkortingen

AHB	Archief Huis Bergh
ARA	Algemeen Rijksarchief
ASnA	R. Peters, m.m.v. Chr. Fischer en N. Nagel, <i>Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete (ASnA)</i> (Berlijn/Boston: De Gruyter, 2017), 3 dln.
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
bk.	boek
BnF	Bibliothèque nationale de France
cap.	capittel
f.	folium of folio
HUA	Het Utrechts Archief
KB	Koninklijke Bibliotheek
MSB	Middeleeuwse Studies en Bronnen
MVN	Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden
NaSo	Narrative Sources
NLCM	Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen
r	recto
RGF	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
SBB - PK	Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz
SCAR	Scientia Artis
TNTL	<i>Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde</i>
UB	Universiteitsbibliotheek
v	verso

Woord vooraf

MARIJKE BROUWER

In 1912 kocht textielindustriële Jan Herman van Heek het leegstaande en verwaarloosde kasteel Huis Bergh te 's-Heerenberg van de familie Von Hohenzollern-Sigmaringen, die het op haar beurt in 1712 erfde van de familie Van den Bergh. Met het kasteel verwierf Van Heek het complete archief, waarvan het oudste document dateert uit 1227.¹

De nieuwe eigenaar restaureerde en meubileerde het kasteel en bracht er een unieke verzameling middeleeuwse kunst bijeen. Deze collectie wordt tegenwoordig als afgerond beschouwd. Wel verwerft Stichting Huis Bergh, in 1946 opgericht door Van Heek, belangwekkende objecten die ooit eigendom waren van de familie Van den Bergh, om aan de hand daarvan de geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners te kunnen vertellen.

Het handschrift

In 2017 was Stichting Huis Bergh in de gelegenheid een zeer bijzonder middeleeuws handschrift te verwerven met voorin het ingekleurde wapen van de heren van den Bergh (Afb. 1). Het Berghse kroniekenhandschrift ('s-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095), zoals het handschrift sinds de aankoop is gaan heten, bevat een verzameling kronieken en is rijk geïllustreerd met ingekleurde pentekeningen van hoge kwaliteit. Het handschrift is ontstaan ca. 1450-1460, in de tijd dus waarin Willem II 'de Rijke' heer van Bergh was (dat was van 1416 tot 1465).

Het handschrift bevat een aanzienlijke reeks kronieken in de volkstaal. Het opent met een historisch overzicht van de opeenvolgende pausen en keizers die samen de macht van het Heilige Roomse Rijk representeren. Daarnaast bevat het regionale kronieken over de bisschoppen van Keulen, Luik, Utrecht en Münster en over de graven c.q. hertogen van Gelre, Holland, Brabant, Mark en Kleef. De inhoud van het handschrift verraadt een duidelijke oriëntatie op het Nederrijnse gebied.²

¹ Peter Bresser, de huidige archivaris van Huis Bergh, heeft intensief gebruik gemaakt van het archief voor zijn bijdrage in deze bundel (pp. 21-31).

² W.C.M. Wüstefeld, 'Compilation of twelve chronicles in the vernacular', in W.C.M. Wüstefeld en I. Nettekoven, *Celebrating the past. Sixty medieval manuscripts*, Catalogue Dr. Jörn Günther Rare Books 14 (Bazel/Stalden: Dr. Jörn Günther Rare Books, 2018), nr. 26, pp. 144-151.

Afb. 1 Het ingekleurde wapen van de heren van den Bergh in het Berghse kroniekenhandschrift. 's-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095, f. 1*v.

Herkomst, verwerving en presentatie

Uit eerdere publicaties is bekend dat het handschrift deel heeft uitgemaakt van de bibliotheek van Wasserburg Anholt (de oude verwijzing luidde: Anholt, Fürstlich Salm-Salmsche Bibliothek, Schmitz 42). Er is niet meer bekend dan dat het handschrift eeuwenlang deel uitmaakte van deze collectie.

In 2016 kwam het handschrift voor het eerst op de markt via antiquariaat Dr. Jörn Günther Rare Books te Bazel. Het werd te koop aangeboden op de TEFAF te Maastricht, waar Huis Bergh werd geattendeerd op deze bijzondere codex. Het was een zeldzame kans om een uniek boek, ooit eigendom van de heer van Bergh, te verwerven, een kans die toenmalig directeur van Huis Bergh, Diane Visser, met beide handen aangreep. Om bij fondsen financiële steun te vinden voor de aankoop van het kostbare handschrift, vond zij een aantal internationaal bekende deskundigen bereid aanbevelingen te schrijven om het belang van het handschrift voor het Nederrijnse gebied en voor Huis Bergh in het bijzonder te benadrukken. De rapporten van Wim van Anrooij (Universiteit Leiden), Rob Dückers (Emerson College), James Marrow (Princeton University), Johan Oosterman (Radboud Universiteit) en Eef Overgaauw (Staatsbibliotheek zu Berlin) overtuigden de aangeschreven fondsen.³

Na de aankoop in 2017 werd het handschrift bij de Radboud Universiteit gefotografeerd onder leiding van Robert Arpots. In datzelfde jaar ging het onderzoek naar het handschrift van

³ De aankoop van het handschrift werd financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van de Kattendijke/Drucker Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, het Mondriaan Fonds, Stichting Berghs Belang, Stichting De Armenkorf, Stichting Dorodarte, Stichting Het Gasthuis, Stichting Stadskern, Stichting Zabawas en de Vereniging Rembrandt.

start. Om te beginnen werd met vereende krachten een diplomatische transcriptie vervaardigd.⁴ Jeanne Verbij-Schillings coördineerde het project en collationeerde de integrale tekst. Ze werd daarin bijgestaan door Ingrid Biesheuvel. Na de afronding van het transcriptieproject werd het onderzoek voortgezet, waarvan deze bundel de neerslag vormt.

In het najaar van 2021 wordt het handschrift in een grote overzichtstentoonstelling aan een breed publiek gepresenteerd.⁵ In deze tentoonstelling staan het Berghse kroniekenhandschrift en de periode waarin het tot stand kwam centraal. Vanaf dan is de aanwinst voor iedereen digitaal in te zien via de website van Huis Bergh.⁶

Tot slot

Het is toe te juichen dat dit bijzondere middeleeuwse boek nu terug is op zijn thuisbasis, waarmee het tevens behouden blijft voor de regio waarin het eeuwenlang bewaard werd: Anholt en 's-Heerenberg liggen immers op nog geen twintig kilometer van elkaar.

Aankoop, transcriptie, wetenschappelijke publicatie en tentoonstelling waren niet mogelijk geweest zonder de belangeloze inzet van vele wetenschappers en zonder financiële steun van derden. Stichting Huis Bergh is allen zeer erkentelijk voor hun bijdragen.

4 De volgende onderzoekers leverden een bijdrage aan de transcriptie: Wim van Anrooij, Peter Bresser, Bram Caers, Era Gordeau, Jos Houtsma, Wilma Keesman, Jim van der Meulen, Johan Oosterman, Dirk Schoenaers, Robert Stein en Jeanne Verbij-Schillings. De transcriptie zal toegankelijk worden gemaakt via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, <www.dbn.org>.

5 De tentoonstelling en bundel zijn financieel mogelijk gemaakt door een bijdrage van BNG Cultuurfonds, Elise Mathilde Fonds, Fonds A.H. Martens Van Sevenhoven, de Gemeente Montferland, Hendrik Muller Fonds, Mondriaan Fonds, Prins Bernhard Cultuurfonds, Provincie Gelderland, de Ridders van Huis Bergh, Stichting Berghs Belang, Stichting De Armenkorf, Stichting Het Gasthuis, Stichting Stadskern en Stichting Zabawas.

6 Huis Bergh, <www.huisbergh.nl>.

Een interdisciplinair project ingeleid

WIM VAN ANROOIJ en JEANNE VERBIJ-SCHILLINGS

Of het nu gaat om geschiedenis met een lokale, nationale, Europese of mondiale oriëntatie: er verschijnen tegenwoordig studies te kust en te keur, al dan niet in vertaalde vorm. Zo is er voor elk wat wils in boekhandel en bibliotheek, van boeken over de lokale canon tot bestsellers als die van de Israëliische historicus Yuval Noah Harari. Nederland kent een levendige historiografische traditie en dat is eigenlijk al eeuwen zo.

Die belangstelling voor het verleden is natuurlijk ergens begonnen. Over de orale traditie zijn we hooguit indirect ingelicht, maar over de schriftelijke traditie weten we des te meer. In de Klassieke Oudheid en in de daarop voortbouwende Latijnse traditie in de Middeleeuwen, die zich uitstreckte over geheel Europa, werden tal van geleerde historiografische prestaties geleverd. Het duurde evenwel tot de late dertiende eeuw voordat in onze streken de volkstaal werd ingezet om geschiedenis te schrijven: dat gebeurde in de omgeving van de Hollandse graaf Floris v. Het zal geen verbazing wekken dat het om de geschiedenis van het eigen graafschap ging in de *Rijmkroniek van Holland*, geschreven ca. 1280-1282 door een vooralsnog anonieme auteur.¹ Maar al kort daarop vertaalde/bewerkte Jacob van Maerlant, in opdracht van dezelfde graaf Floris v, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, een tekst die oorspronkelijk was geschreven voor de Franse koning.² Zo zorgde Maerlant er in de late dertiende eeuw met zijn *Spiegel historial* als eerste voor dat de wereldgeschiedenis in de volkstaal ter beschikking kwam. Uit de rijke overlevering van de *Spiegel historial* blijkt dat hiervoor veel belangstelling bestond, niet alleen in adellijke kring, maar ook en misschien wel juist daarbuiten.³

Dit Hollandse begin kreeg in de veertiende en vijftiende eeuw een vervolg in de Nederlanden, zowel in het Noorden als in het Zuiden. Het was in de veertiende eeuw vooral de geschiedenis van Holland, Utrecht, Brabant en Vlaanderen die op schrift werd gesteld in het Middelnederlands, vaak onder gebruikmaking van Latijnse bronnen. De productie van historiografische teksten versnelde vanaf 1400, heraldische illustraties ter legitimatie van macht werden gebruikelijker, en vanaf het midden van de vijftiende eeuw zorgde de uitvinding van de boekdrukkunst

1 J.W.J. Burgers, *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*, *Hollandse studiën* 35 (Hilversum: Verloren, 1990).

2 Over Maerlants *Spiegel historial*, zie P. Berendrecht, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*, *NLGM 14* (Amsterdam: Prometheus, 1996), pp. 139-205, en F.P. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam: Prometheus, 1996), pp. 307-375.

3 De overlevering van de *Spiegel historial* is gedetailleerd in kaart gebracht door J.A.A.M. Biemans, *Onsen Speghel ystoriale in Vlaemse. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historial van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, *Schrift en schriftdraggers in de Nederlanden in de Middeleeuwen* 2 (Leuven: Peeters, 1997), 2 dln.

ervoor dat de verspreiding van historische kennis exponentieel toenam, vooral vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw. In regio's zoals Holland, Brabant en Vlaanderen was er sprake van een levendige historiografische traditie, in andere streken bleef het wat stiller.

Het midden-vijftiende-eeuwse Berghse kroniekenhandschrift ('s-Heerenberg, Huis Bergh, inv.nr. 2095) vormt voor het hertogdom Gelre een belangrijk begin. Het handschrift bevat niet alleen het vroegste voorbeeld van Gelderse geschiedschrijving in de volkstaal, het bevat bovendien een keur aan lange en korte kronieken van vooral nabije en ook wel verder weg gelegen territoria, die ook nog eens van illustraties zijn voorzien. Voorin (f. 1*v) prijkt het wapen van Bergh, wat het handschrift verbindt met de heren van den Bergh, die als banner- of baanderheren tot de belangrijkste edelen van het hertogdom behoorden.

Toen het Berghse handschrift in 2017 werd aangekocht door Stichting Huis Bergh ontstond al spoedig de behoefte dit geschiedenisboek te onderzoeken. Er werd een onderzoeksgroep gevormd van mediëvisten uit verschillende disciplines, die met elkaar het Berghse handschrift vanuit verschillende invalshoeken wilden bestuderen. De uitdaging daarbij was om de onderzoeksresultaten gaande het onderzoek op verantwoorde wijze met elkaar te verbinden, waarbij materiële, picturale en tekstuele observaties op elkaar werden betrokken.

Omdat van lang niet alle teksten een editie bestond werd in een gemeenschappelijke krachtsinspanning begonnen met de vervaardiging van een integrale diplomatische transcriptie van het handschrift.⁴ Toen die er eenmaal was konden alle deelnemers aan het onderzoek kennisnemen van de inhoud van het boek en kon het feitelijke onderzoek beginnen. Na diverse overlegondes in Huis Bergh volgde aldaar op 23 en 24 januari 2020 een symposium, waarin de deelnemers aan het project elkaar op de hoogte stelden van de behaalde resultaten. Daarna volgde het schrijven en herschrijven van de bijdragen, waarbij de redacteurs er in samenspraak met de auteurs naar streefden de bijdragen inhoudelijk zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Bij de uiteindelijke presentatie van het onderzoek in dit boek is ervoor gekozen om de bijdragen in drie afdelingen te rangschikken: 'De heren van den Bergh', 'Ontstaan van het Berghse kroniekenhandschrift' en 'Inhoud en functie van het Berghse kroniekenhandschrift'.

In de eerste afdeling besteedt Peter Bresser ('Bergh, de kleine grootmacht. De familiale achtergrond van het Berghse kroniekenhandschrift') aandacht aan de geschiedenis van het geslacht van den Bergh en aan het heraldische wapen dat de heren van den Bergh voerden. Deze bijdrage was gewenst omdat het wapen van de heren van den Bergh als eigendomskenmerk voorkomt voorin het handschrift (vandaar ook de inmiddels gehanteerde en ingeburgerde naam van het handschrift). In de tijd dat het handschrift ontstond regeerde Willem II van den Bergh (1416-1465) over de heerlijkheid. Naar het zich laat aanzien was hij de eerste eigenaar van het Berghse handschrift en mogelijk de opdrachtgever.

In de tweede afdeling zijn vijf bijdragen verzameld van specialisten die zich, los van de inhoud van de teksten, hebben verdiept in de materiële aspecten van het Berghse handschrift. Anne Korteweg ('Codicologisch overzicht van het Berghse kroniekenhandschrift') biedt een minutieuze codicologische beschrijving van het handschrift. Tevens geeft zij aan hoe de bevindingen van de vier eropvolgende bijdragen met elkaar en met haar eigen observaties samenhangen.

4 Deze transcriptie, waarover Jeanne Verbij-Schillings de hoofdredactie voerde, daarin bijgestaan door Ingrid Biesheuvel, zal worden gepubliceerd op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org).